

Dört Kaynak Hipotezi Karşıtı Olarak John Van Seters ve Tevrat Eleştirisi

As an Opponent of Four Sources Hypothesis John Van Seters and his
Pentateuch Criticism

Muhammed Ali BAĞIR

Dr. Öğr. Üyesi, Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Dinler Tarihi Anabilim Dalı
Dr. Lecturer, Sakarya University, Faculty of Theology, Department of History of
Religions, Sakarya / Turkey
malibagir@sakarya.edu.tr

ORCID ID: 0000-0002-9700-8417

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 15 Mart / March 2021

Kabul Tarihi / Date Accepted: 29 Ekim / October 2021

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık / December 2021

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

DOI: 10.29288/ilted.897177

Atıf / Citation: Bağır, Muhammed Ali. "Dört Kaynak Hipotezi Karşıtı Olarak John Van Seters ve Tevrat Eleştirisi / As an Opponent of Four Source Hypothesis John Van Seters and his Pentateuch Criticism". *ilted: ilahiyat tetkikleri dergisi / journal of ilahiyat researches* 56 (Aralık / December 2021/2): 233-258. doi: 10.29288/ilted.897177

İntihal: Bu makale, özel bir yazılımca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by a special software. No plagiarism detected.
web: <http://dergipark.gov.tr/ilted> | [mailto: ilahiyatdergi@atauni.edu.tr](mailto:ilahiyatdergi@atauni.edu.tr)

Copyright © Published by Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi /
Ataturk University, Faculty of Theology, Erzurum, 25240 Turkey
Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Öz

Asırlarca Tevrat'ın Musa tarafından yazılan vahiy mahsulü bir eser olduğuna inanıldı. Geleneksel Yahudiliğin günümüzde de devam ettirdiği bu inanç Batı dünyasında yapılan eleştirel çalışmalarla sorgulanmaya başlandı. Bu araştırmalarda, Tevrat'ın değişik zamanlarda yaşayan farklı isimler tarafından kaleme alınan bir eser olduğu ortaya konuldu. Bu eleştirel araştırmaların zirve noktasını Julius Wellhausen tarafından son şekli verilen ve Tevrat'ın dört farklı kaynaktan oluştuğunu ileri süren Dört Kaynak Hipotezi oluşturur. Çoğunlukla kabul gören bu görüşe, 1970'lerden itibaren yapılan bazı çalışmalarla ciddi anlamda itiraz edildi. Bu makalenin konusu, Dört Kaynak Hipotezi'ne büyük ölçüde karşı çıkan ve Tevrat'ın üç temel kaynaktan oluştuğunu ileri süren Kanadalı araştırmacı John Van Seters'in (d. 1935) Tevrat eleştirisidir. Van Seters'in en dikkat çekici iddiası, Tevrat'ın kaynaklarından Yahvist metnin milattan önce altıncı yüzyılda Babil Sürgünü'nde yaşamış bir tarihçi yazar tarafından başta Tesniye olmak üzere Tesniyecî Tarih, peygamber kitapları ve Antik Yakın Doğu anlatıları dikkate alınarak yazıldığıdır. Çalışmada, Van Seters'in bu iddiası üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Yahudilik, Tevrat, Dört Kaynak Hipotezi, John Van Seters, Yahvist Kaynak.

Abstract

For centuries, the Pentateuch has been believed to be a revelational work written by Moses. This belief, which traditional Judaism holds even today, has begun to be questioned by critical studies in the Western world. In these researches, it was revealed that the Pentateuch is a work written by different people who lived in different times. The peak of these critical researches is The Four Source Hypothesis, which was finalized by Julius Wellhausen. He claimed that the Pentateuch consists of four different sources. This widely accepted view has been seriously challenged by some studies since the 1970s. The subject of this article is the Pentateuch criticism of the Canadian researcher John Van Seters (b. 1935), who opposed the Four Source Hypothesis and suggested that the Pentateuch consists of three basic sources. His most striking claim is that the Yahvist source -one of the sources of the Pentateuch- was written by a historian writer who lived in the Babylonian Exile in the sixth century B.C., taking into account of Deuteronomy, Deuteronomistic History, prophetic books and Ancient Near Eastern narratives. Van Seters's most striking claim will be emphasized in this study.

Key Words: History of Religions, Judaism, Pentateuch, Four Source Hypothesis, John Van Seters, Yahvist Source.

Extended Summary

The Torah is the most essential part of Judaism's sacred books. For a long time, Jews believed that Moses wrote down the text of the Torah. This belief, which is still maintained by traditional Jews today, began to weaken with the works done in the Western Christian world from the seventeenth century. Scholars such as Benedictus Spinoza and Richard Simon have argued with various proofs that the author of the present Torah text cannot be Moses. The peak of these investigations is the Four Sources Hypothesis (Documentary or the Graf-Wellhausen Hypothesis), to which Julius Wellhausen gave its final form. This hypothesis argued that the Torah reached its present form by going through various stages; that is, Moses could not have written the Torah in our hands. Accordingly, the Torah has four primary sources: the Yahwistic (J) source written in Jerusalem in the tenth century BC; The Elohist (E) source, in the Northern Kingdom of Israel in the ninth-eighth centuries BC; The Deuteronomic (D) source, in the seventh century BC Jerusalem, and the Priestly (P) source, during or after the Babylonian Exile (586-538 BC). This hypothesis argues that each of the sources has its literary structure. It was organized and brought together by various editors. The Torah reached its present form in the period of Alexander the Great in 330 BC. The Four Sources Hypothesis, which was widely

accepted throughout the twentieth century, began to weaken with various studies since the 1970s. John Van Seters, Hans Heinrich Schmid, Rolf Rendtorff and Roger Norman Whybray have offered alternative theories against this hypothesis. This study is about John Van Seters and his Torah criticism. Van Seters differs from the Four Sources Hypothesis in three fundamental points: First, he denies the existence of the E. The second difference is the claim that the J was written by a historian living in Babylon at the end of the Babylonian Exile (586-538 BC), using especially the narratives of Ancient Near Eastern civilizations. This article will focus on this claim. The third difference is that he denies a figure that brings these sources together, namely the redactor. Van Seters called these opinions “New Supplementary Hypothesis.” In this argument, he argued that there is no E in the Torah, D is the primary text, and J is the dominant text, J and P texts are not independent sources. They are texts added to the previous accumulation. So, he focused on the narratives in the book of Genesis and then on Exodus, Leviticus, and Numbers, revealing that the Yahwist text played a critical role in forming the first four books of the Torah (Tetrateuch). He argued that a historian in Babylonian Exile wrote the Yahwist text in the first four books. He used previous materials and Ancient Near Eastern narratives. According to Van Seters, the first four books are an introduction to the history of the Israelites. The historian used previous materials (Pre-Yahwist), materials from the Deuteronomistic history books (Deuteronomy, Joshua, Judges, Samuel and Kings) written by the Deuteronomist, prophetic books such as Ezekiel and Second Isaiah, the Greek civilization, and the Ancient Near Eastern civilizations such as Phoenicia, Canaan, Assyria, and Babylon. Van Seters’ central thesis is that the Yahwist text was written after the texts recorded by the Deuteronomist, using Ancient Near Eastern myths in particular during the Babylonian Exile. In this article, how Van Seters interpreted the Yahwist creation story (Genesis 2/4b-3/24), the Sinai revelation event (Exodus 3/1 - 4/17), and the Ten Plagues in Egypt (Exodus 7-12) is focused on. It can be said that Van Seters’ views were not accepted like a proposal to ensure “consensus” as Wellhausen’s. While solving some of the narratives in the Torah that he sees as problematic, his suggestions pave the way for the emergence of other difficulties. For example, when rewriting and editing Torah narratives, the evidence to support the alternative readings he suggested is sometimes very little and sometimes not very convincing. In addition, it is possible to find some contradictory points within itself. The fact that pre-exile and exile writers such as Second Isaiah, Jeremiah, and Ezekiel claimed that they played a role in forming Yahwist narratives in Genesis indicates that these narratives have an important place in the cultural life of the Israelites. Therefore, these narratives must have come to the fore much earlier than Van Seters advocated. It is a fact that the narratives of Ancient Near Eastern civilizations show significant similarities with the narratives in the Torah. However, this is not enough to prove that the Torah was composed based on these narratives. Since the Torah was written in a region belonging to the Ancient Near East civilizations, it is natural that its text resembles narratives in this region in terms of content and language. These similarities should not be exaggerated, and it should not be forgotten that the writers could not completely break away from the cultural and historical ties of the social environment in which they lived. They conveyed these narratives with their style of expression using a common language, putting the meaning and message they wanted to give to the forefront. As a result, the point to consider in these studies is whether it can create a new step in understanding the Torah. In our opinion, Van Seters made an essential contribution to Torah studies with his findings of the Yahwist source using Ancient Near Eastern mythology.

GİRİŞ

Yahudi kutsal kitap külliyyatının ilk ve en önemli kısmını Tanrı’nın yüz yüze bir iletişimle Musa’ya verdiği inanan Tevrat (Tora) oluşturur. Geleneksel değerlere bağlı Yahudiler için Tevrat’ın hukukî kaideleri “yasa” hükmünde olup bağlayıcıdır, tarihî anlatıları da gerçekliğinden şüphe edilmeyen hakikati yansıtan bilgilerdir.

Büyük Yahudi din bilgini İbn Meymun (ö. 1204) tarafından belirlenen ve günümüzde de geleneksel Yahudilik tarafından hâlâ kabul gören inanç esaslarında da belirtildiği üzere,¹ Tevrat'ın Tanrı katından olduğuna (*Tora min ha-şamayim*) ve hiçbir değişikliğe uğramadan günümüze kadar gelip yine hiçbir değişikliğe uğramadan varlığını devam ettireceğine açık bir şekilde iman edilir. Özellikle Tesniye 31/9 (*Ve Musa bu şeriatı yazdı ve onu Rabbin ahit sandığını taşıyan Levi oğulları kâhinlere ve İsrailin bütün ihtiyarlarına verdi*) ve 31/24-25 (*Ve vaki oldu ki, Musa bu şeriatin sözleri tamam oluncaya kadar onları bir kitaba yazmayı bitirdiği zaman, Musa Allah'ın ahit sandığını taşıyan Levililere emredip dedi*) cümlelerinde geçen ifadeler esas alınmak suretiyle geleneksel olarak Tevrat'ın Musa tarafından yazıya geçirildiğine inanılmıştır.²

Tevrat'ın Musa tarafından yazılan vahiy mahsulü bir eser olduğuna ilişkin inanç hem Yahudiler hem de Tevrat'ı kendi kutsal kitap külliyatlarının bir parçası olarak kabul eden Hıristiyanlar tarafından genel olarak kabul edildi. Bu inanca, Hıristiyan dünyasında Origen'in (ö. 253/254) Tevrat'ın en azından bazı kısımlarının Musa dışında biri tarafından yazılmış olabileceğini düşünmesi ve Jerome'un (ö. 420) Tevrat'ın bugünkü haline gelmesinde nihaî düzenlemede Ezra'nın bir rolü olması gerektiğini ileri sürmesi gibi bazı itirazlar olsa da bu durum değişmemiştir.³ Orta Çağ'da ilk örneklerini Yahudi müfessir Abraham ibn Ezra (ö. 1167) ve yorumcusu Joseph Bonfils (XIV. yüzyılın ikinci yarısı) ile gördüğümüz Tevrat'ın yazarının Musa olup olmayacağına dair sorgulamalar Hıristiyan Batı dünyasında hızla gelişti. Thomas Hobbes (ö. 1679), Benedictus Spinoza (ö. 1677) ve Richard Simon (ö. 1712) ile başlayan bu süreçte, mevcut Tevrat metninin yazarının Musa olamayacağı çeşitli delillerle ileri sürüldü.⁴ Tevrat'ın yapısını anlamak için Tevrat'ı oluşturan kaynakların ya da metinlerin belirlenmesi çalışmaları yapıldı. Jean Astruc (ö. 1766) ve Johann Eichhorn'un (ö. 1827) *İki Kaynak Hipotezi*; Karl David Ilgen (ö. 1834), Alexander Geddes (ö. 1802) ve Johann Severin Vater'ın (ö. 1826) *Parçacık Hipotezi* ve Heinrich Ewald (ö. 1875), Wilhelm Martin Leberecht de Wette (ö. 1849) ve Friedrich Bleek'in (ö. 1859) *İlâveler Hipotezi* en dikkat çekici çalışmalar olarak gösterilebilir.⁵

¹ Yasin Meral, "İbn Meymun'a Göre Yahudilik'te İman Esasları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52/2 (2011), 263.

² Bu ve sonraki Kitâb-ı Mukaddes alıntıları, *Kitabı Mukaddes Eski ve Yeni Ahit* (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi Acar Matbaacılık A. Ş., 2000) adlı basımdan yapılmıştır.

³ Jeffrey L. Morrow, *Three Skeptics and the Bible* La Peyrère, Hobbes, Spinoza, and the Reception of Modern Biblical Criticism (Oregon: Pickwick Publications, 2016), 61.

⁴ Richard Elliott Friedman, *Kitabı Mukaddes'i Kim Yazdı?*, çev. Muhammet Tarakçı (İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 2004), 24-28.

⁵ Bu araştırmacılar ve savundukları görüşler için bk. Ömer Faruk Yıkar, *Kutsal Kitap Araştırmalarında Kaynaklar Teorisi ve Tesniye (D) Kaynağı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 21-28; Muhammed Ali Bağır, "Kutsal Kitap Eleştirisi: Eski Ahit Örneği ve Modern Dönem Öncüleri", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31 (Ocak-Haziran 2014), 279-310; Bill T. Arnold, "Pentateuchal Criticism, History of", *Dictionary of the Old Testament: Pentateuch*, ed. T. Desmond Alexander

Yapılan bu araştırmalar, Hermann Hupfeld (ö. 1866) ve Karl Heinrich Graf'ın (ö. 1869) şekillendirip Julius Wellhausen'ın (ö. 1918) nihai biçimini verdiği *Dört Kaynak/Dokümanlar ya da Graf-Wellhausen Hipotezi*'nin oluşumunda büyük rol oynadı. Bu hipotez, 20. yüzyılın son çeyreğine kadar akademi dünyasında büyük oranda kabul gördü. Buna göre Wellhausen, Tevrat'ın çeşitli aşamalardan geçmek suretiyle bugünkü mevcut şekline ulaştığını, yani elimizdeki Tevrat'ın Musa tarafından yazılmış olamayacağını savundu. Bu bağlamda Tevrat'ta Yahvist (J), Elohist (E), Tesniyeci (D) ve Kohenler (P) olmak üzere her birinin kendine ait edebi yapısı bulunan dört farklı ana metin grubunun yer aldığını ve bu metinlerin çeşitli redaktörlerce düzenlenip bir araya getirildiğini söyledi. Wellhausen'e göre Tevrat'ın en eski kaynağını oluşturan Yahvist metin, MÖ 10. yüzyılda Birleşik İsrail Krallığı'nın son zamanlarında ve Süleyman'ın ölümünden sonra kurulan Güney Yahuda Devleti'nin ilk zamanlarında Kudüs'te yaşayan bir yazar tarafından yazıldı. Çoğunlukla Tekvin olmak üzere Çıkış ve Sayılar kitaplarında yer alan bu kaynağa ait metinlerin en dikkat çekici özelliği, Tanrı'yı antropomorfik özelliklerle tasvir edip O'nun için Yahve ismini kullanmasıdır. Bu metinlerde Davud Krallığı ve Güney Yahuda Devleti'ne ait gelenekler, Yahuda bölgesine ait şehirlerin anlatımları ön plana çıkar.

Elohist olarak adlandırılan ikinci temel metnin, Süleyman'ın ölümü sonrasında Kuzey İsrail Krallığı'nda MÖ 9.-8. yüzyıllarda yazıldığını ileri sürdü. Bu anlatılarda daha çok kuzey bölgesi ile ilgili hususların öne çıkarıldığı, Şekem ve Beytel gibi Kuzey İsrail bölgesine ait topraklarda yaşayan Yakup'tan daha çok söz edildiği görülür. MÖ 722'de Kuzey İsrail Krallığı'nın Asurlularca yıkılması (Sâmiriye'nin düşüşü) sonrasında güneye göç eden Kuzeyliler beraberlerinde Tanrı için Elohim isminin kullanıldığı kendi yazdıkları bu metni de getirmişlerdir. MÖ 8.-7. yüzyıllarda güneyde yani Yahuda topraklarında yaşayan ve Wellhausen'ın *Yehovist* olarak adlandırdığı bir redaktör tarafından başlangıçta iki farklı metin olan bu J ve E kaynakları parçalanmış, birbirlerinden neredeyse ayırt edilemeyecek şekilde bir araya getirilip yeni bir JE metni oluşturulmuştur.

Çoğunlukla Tesniye kitabında bulunan Tesniyeci kaynak, Kral Hezekiya (MÖ 715-686) ve Kral Yoşiya'nın (MÖ 640-609) hükümdarlığı dönemlerinde, Kudüs'te yaşayan ve Yahuda topraklarındaki dinî yaşantıdan rahatsız olan din adamları sınıfına mensup bir yazar tarafından kaleme alınmıştır. II. Krallar 22. bölümde bahsedilen, Kral Yoşiya zamanında MÖ 622'de tapınakta bulunan Yasa Kitabı'nın Tesniyeci kaynağa ait olduğu düşünülür. Tesniyeci metnin en dikkat çekici yanı, ahite olan sadakat ve imanı esas alan anlatımlarıdır. MÖ 6. yüzyıldan daha erken

& David W. Baker (Illinois: InterVarsity Press, 2003), 622-625; Şaban Kuzgun, *Dört İncil: Yazılması, Derlenmesi, Muhtevası* (Ankara: Ertem Matbaa Ltd. Şti., 1996), 100-113; Ömer Faruk Harman, *Metin, Muhteva ve Kaynak Açısından Yahudi Kutsal Kitapları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Doçentlik Tezi, 1988), 212-214.

olmamak üzere, bir redaktör tarafından JE metniyle birleştirilerek JED metni oluşturulmuştur.

Son kaynak ise, Levililer'in neredeyse tamamını kapsayan, Tekvin, Çıkış ve Sayılar kitaplarında da çeşitli metinleri bulunan Kohenler kaynağıdır. Başta Kudüs olmak üzere Yahuda topraklarının Babillilerce işgali sonrası sürgüne giden Yahudiler, yabancı topraklarda sosyal ve dinî hayatlarını düzene sokma ihtiyacı hissetmişlerdir. Bu dönemde yaşayan bir grup kohen tarafından, başta hukukî kaideler olmak üzere erken dönem diğer kaynaklarda bulunmayan tasfiye edilmiş hikâyeler ve gelenekler kaleme alındı. Babil Sürgünü (MÖ 586-538) esnasında ya da sonrasında yazımına başlanan bu metinler, MÖ 458 yıllarında yaşayan Ezra'ya kadar devam etti. Wellhausen, Kohenler kaynağının nihai biçiminin verilmesini Ezra'ya dayandırır. MÖ 400 yıllarında yaşayan Kohenler sınıfına mensup bir redaktör, daha önceki JED metniyle bu P metnini birleştirmiş, neticede dört ana kaynaktan (JEDP) oluşan Tevrat ortaya çıkmış ve MÖ 330 yıllarında Büyük İskender döneminde Tevrat bugünkü şekline kavuşmuştur.⁶

Yukarıda ana hatlarını verdiğimiz Dört Kaynak Hipotezi, 20. Yüzyıl boyunca büyük oranda kabul gördü. Wellhausen sonrası Tevrat incelemelerine devam eden araştırmacılar, yaptıkları bazı düzeltmelerle bu teoriyi büyük ölçüde kabul ettiler. Örneğin, biçim eleştirisinin kurucusu Hermann Gunkel (1862-1932) ve gelenek eleştirisi üzerinde duran Gerhard von Rad (1901-1971) ve Martin Noth (1902-1968) gibi Tevrat araştırmacıları, Tevrat'ın kaynaklarıyla ilgili önemli çalışmalar yapmış olsalar da temel anlamda Dört Kaynak Hipotezi'ne ciddi bir karşıtlık içinde bulunmadılar.⁷ Bu teoriye karşı en büyük meydan okuma 1970'lerden itibaren akademi dünyasında yapılan çeşitli çalışmalarla gerçekleşti. 1975'te John Van Seters'in *Abraham in History and Tradition*, 1976'da Hans Heinrich Schmid'in *Der sogenannte Jahwist*, 1977'de Rolf Rendtorff'un *Das überlieferungsgeschichtliche Problem des Pentateuch* (İngilizcesi *The Problem of the Transmission of the Pentateuch* adıyla yayımlandı) ve 1987'de Roger Norman Whybray'ın *The Making of the Pentateuch: A Methodological Study* adlı çalışmaları Dört Kaynak Hipotezi'ne karşı alternatif teoriler getirmeleri bakımından önemlidir.⁸

⁶ Merve Yetim, *Kutsal Kitap Eleştirisi -Julius Wellhausen Örneğinde-* (Ankara: Eskiye Yayınları, 2019), 76-95; Yıkar, *Kutsal Kitap Araştırmalarında Kaynaklar Teorisi ve Tesniye (D) Kaynağı*, 28-39; Bağır, "Kutsal Kitap Eleştirisi", 303-306; Arnold, "Pentateuchal Criticism, History of", 625-626; Harman, *Metin, Muhteva ve Kaynak Açısından Yahudi Kutsal Kitapları*, 217-218.

⁷ Joel S. Baden, *J, E, and the Redaction of the Pentateuch* (Tübingen: Mohr Siebeck, 2009), 45; Gordon Wenham, "Pentateuchal Studies Today", *Themelios* 22/1 (October 1996), 3.

⁸ David M. Carr, "Changes in Pentateuchal Criticism", *Hebrew Bible/Old Testament The History of Its Interpretation*, ed. Magne Sæbø (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2015), Volume III Part 2, 438-444; Pauline A. Viviano, "Source Criticism", *To Each Its Own Meaning. Revised and Expanded: An Introduction to Biblical Criticisms and Their Application*, ed. Steven L. McKenzie & Stephen R. Haynes (Louisville: Westminster John Knox Press, 1999), 48-53; Wenham, "Pentateuchal Studies Today", 4-8.

Bu çalışmada, akademik hayatı boyunca Tevrat'ın yapısı üzerinde yoğunlaşan ve alana ilgili önemli bir kaynağın girişinde de belirtildiği üzere “son yirmi yıl boyunca yaptığı antik dünyada tarih yazımı ve Tevrat çalışmalarıyla dünya genelinde bu alana herkesten daha fazla etkide bulunan, ayrıca daha önce neredeyse evrensel olarak kabul edilen teorilerin yeniden düşünülmesini sağlayan”⁹ John Van Seters üzerinde durulacaktır. Türkçe çalışmalar içinde tespit edebildiğimiz kadarıyla John Van Seters ve Tevrat eleştirisi hakkında müstakil bir çalışma bulunmamaktadır. Ancak, Ömer Faruk Yıkar tarafından 2017’de yazılan “Kutsal Kitap Araştırmalarında Kaynaklar Teorisi ve Tesniye (D) Kaynağı” adlı yüksek lisans tezinde Van Seters’ten kısaca bahsedilmiştir.¹⁰

1. JOHN VAN SETERS'E GÖRE TEVRAT'IN YAPISI

John Van Seters, 1935’te Kanada’nın Hamilton şehrinde doğdu. Toronto’da dinî hayatı önemseyen, kiliseye devam eden ve Kitâb-ı Mukaddes çalışmalarında bulunan Hollanda asıllı Protestan bir ailede yetişen Van Seters, 1958’de Toronto Üniversitesi Yakın Doğu Çalışmaları bölümünde lisansını, 1964’te Yale Üniversitesi Yakın Doğu Medeniyetleri bölümünde doktorasını tamamladı. Doktora çalışması bir yıl sonra *The Hyksos: A New Investigation* adıyla basıldı. Çeşitli üniversitelerde ders verip Orta Doğu’da araştırmalar yaptıktan sonra 1970-1977 arasında Toronto Üniversitesi Yakın Doğu Çalışmaları bölümünde çalıştı. 1977-2000 yılları arasında ise Chapel Hill’de bulunan North Carolina Üniversitesi Dinî Çalışmalar bölümünde görev yaptı. 2000 yılında emekli oldu ve Kanada’nın Waterloo şehrine yerleşti. Akademik hayatı boyunca farklı birçok kurumdan çok sayıda ödül alan John Van Seters, halen Waterloo’da yaşamına devam etmektedir. Kaleme aldığı çok sayıda çalışmaları arasında bilhassa Tevrat’ın yapısıyla ilgili olan *Abraham in History and Tradition* (1975) adlı eseri dikkat çekicidir.¹¹

Van Seters’e göre Tevrat’ta sırasıyla D, J ve P kaynakları olmak üzere üç ana metin vardır. D, yaklaşık olarak MÖ 625 yıllarında yazılmıştır. Tevrat’taki yaratılıştan Musa’nın ölümüne kadar olan Yahvist anlatılar (Dört Kaynak Hipotezi’ne göre J ve E kaynakları), Babil Sürgünü sonlarına doğru MÖ 540 yıllarında Babil’de yaşayan bir tarihçi tarafından kaleme alınmıştır. Bu kaynak, kadim tarihin anlatısı olarak, bir mukaddime şeklinde Tesniye’nin de içinde olduğu Tesniyecî tarihe -yani Yeşu, Hâkimler, Samuel ve Krallar’a- ilâve edilmiştir. Geleneksel bazı materyalleri ve

⁹ Steven L. McKenzie, “Preface”, *The Hebrew Bible Today: An Introduction to Critical Issues*, ed. Steven L. McKenzie ve M. Patrick Graham (Louisville: Westminster John Knox Press, 1998), x1.

¹⁰ Yıkar, *Kutsal Kitap Araştırmalarında Kaynaklar Teorisi ve Tesniye (D) Kaynağı*, 46.

¹¹ Van Seters’in hayatı ve akademik faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgiler için bk. John Van Seters, *My Life and Career as a Biblical Scholar* (Eugene: Wipf and Stock Publishers, 2018); Clifford Mark McCormick, “Bibliography of John Van Seters”, *Rethinking the Foundations Historiography in the Ancient World and in the Bible Essays in Honour of John Van Seters*, ed. Steven L. McKenzie ve Thomas Römer (Berlin: De Gruyter, 2000), 281-286.

kendine has bakış açılarını yansıtmak suretiyle sürgün sonrası Pers döneminde yaşayan Kohenler sınıfından bir yazar tarafından yazılan P metni ise, daha önceki DJ metnine MÖ 400 yıllarında ilâve edilmiştir.¹² Görüleceği üzere Van Seters'in bu iddiasının, Dört Kaynak Hipotezi'nden üç temel noktada farklılığı vardır: Birincisi, Dört Kaynak Hipotezi J, E, D ve P kaynaklarının varlığını savunurken, Van Seters E metninin varlığını reddederek D, J ve P metinlerini kabul eder. İkinci farklılık, bu kaynakların tarihlendirilmesi noktasındadır. Dört Kaynak Hipotezi, J'nin MÖ 10. yy., E'nin MÖ 9.-8. yy., D'nin MÖ 7. yy. ve P'nin MÖ 6.-5. yüzyıllarda yazıldığını savunurken; Van Seters D'nin MÖ 7. yy., J'nin MÖ 6. yy. ve P'nin ise MÖ 5. yy. kaleme alındığını ileri sürer. Burada, Van Seters'in E'nin varlığını kabul etmediği için bu kaynakla ilgili herhangi bir belirleme yapmadığı görülmektedir. D ve P kaynaklarıyla ilgili hemen hemen aynı düşünen Van Seters'in farklı olduğu en önemli nokta yaklaşık dört yüz yıllık bir farklılıkla J kaynağının çok daha sonra yazıldığı iddiasıdır. Oldukça radikal olarak değerlendirilebilecek olan bu iddianın üzerinde duracağız. Üçüncü farklı nokta ise redaktör (ya da editör) olarak isimlendirilen, bu kaynakları bir araya getiren bir figürün varlığını reddetmesidir. Dört Kaynak Hipotezi, bu kaynakların müstakil olarak yazıldığını ve zamanla bir araya getirilmesinde birden fazla redaktörün rolünün bulunduğunu savunur. Van Seters ise Tevrat'ın asıl ve müstakil olan temel kaynağının D olduğunu, J ve P metinlerinin müstakil metinler olmayıp önceki materyale ilâve edilen metinler olduğunu ileri sürer. Dolayısıyla bu kaynakları bir araya getiren redaktör ya da redaktörlerin bulunmadığını benimser.¹³

Van Seters, yukarıda ana hatlarını verdiğimiz ve kendisi tarafından "Yeni İlâveler Hipotezi"¹⁴ olarak da adlandırılan bu görüşlerinin temelini, Frederick V. Winnett'in (1903-1989) 1965'te yayımlanan ve Tekvin'deki Yahvist kaynağa dikkat çeken *Re-Examining the Foundations* adlı makalesine dayandırır.¹⁵ Winnett, Dört Kaynak Hipotezi'ni sorguladığı bu çalışmasında E kaynağının müstakil bir metin olarak kabul edilemeyeceğini ve Çıkış, Levililer ve Sayılar'da E kaynağının bulunmadığını ileri sürdü. Tekvin'deki atalar dönemi kıssaları üzerinde yoğunlaşması neticesinde, Tekvin'in Çıkış, Levililer ve Sayılar'dan sonra yazılmış olması gerekti-

¹² John Van Seters, "Dating the Yahwist's History: Principles and Perspectives", *Biblica* 96/1 (2015), 2; John Van Seters, "The Pentateuch", *The Hebrew Bible Today: An Introduction to Critical Issues*, ed. Steven L. McKenzie ve M. Patrick Graham (Louisville: Westminster John Knox Press, 1998), 14.

¹³ John Van Seters, *The Pentateuch: A Social-Science Commentary* (Sheffield: Sheffield Academic Press, 1999), 77-79; Tevrat'ın oluşumunda redaktörün rolünün olmadığı hakkında bk. John Van Seters, "Author or Redaktor?", *The Journal of Hebrew Scriptures* 7 (2007), 1-22; John Van Seters, *The Edited Bible: The Curious History of the "Editor" in Biblical Criticism* (Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns, 2006), 391-401; John Van Seters, "The Redactor in Biblical Studies: A Nineteenth Century Anachronism", *Journal of Northwest Semitic Languages* 29/1 (2003), 1-19.

¹⁴ Van Seters, *The Pentateuch: A Social-Science Commentary*, 77; Van Seters, "The Pentateuch", 14.

¹⁵ John Van Seters, *The Yahwist A Historian of Israelite Origins* (Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns, 2013), ix, 7-8.

ğini ve yine Tekvin’de biri erken dönemlere diğeri daha sonraki dönemlere ait birbirlerinden müstakil olmayan ancak biri diğeri ilâve edilmiş iki J metninin bulunduğunu ileri sürdü. Tekvin’de E kaynağının varlığını reddetmeyen Winnett, bu kitaptaki P kaynağına ait metinler hariç diğer metinlerin sürgün döneminde aktif olan bir yazar tarafından kaleme alındığını savundu. Winnett bu sonuca, Tekvin 1-11 arasındaki erken dönem tarih anlatılarını, Tekvin 12-36 arasındaki İbrahim, İshak ve Yakup kıssalarını ve son olarak da Yusuf kıssasını inceleyerek ulaşmıştır.¹⁶

Yayımlandığında çok da fazla dikkati çekmeyen bu çalışma, Van Seters tarafından biraz daha geliştirildi. Van Seters, Tevrat’ta E’nin bulunmadığını, D’nin temel metin J’nin ise baskın metin olduğunu, yine J’nin P metniyle birlikte aslında müstakil birer kaynak olmayıp önceki birikime ilâve edilen metinler olduğunu ve neticede bugünkü metinlerin ortaya çıktığını savundu. Bunun için Tekvin kitabındaki anlatılar üzerinde yoğunlaştı. Örneğin, ilk olarak Tekvin’de üç yerde (12/10-20; 20. bab ve 26/1-11) geçen İbrahim ve İshak’ın eşlerini kız kardeşleri olarak tanıtmaları kıssalarını inceler.¹⁷ Bu üç kısma, Dört Kaynak Hipotezi’ne göre sırasıyla erken J, E ve geç J olarak isimlendirilirken, Van Seters Tanrı isimlerinin ve kullanılan kelimelerin değişik olmasının bu metinlerin farklı ve müstakil bir kaynağa ait olması gerektiği fikrini yeterli görmez. Yaptığı metin analizleri sonucunda Tekvin 26/1-11 arasının J, diğer ikisinin ise daha önceki bir döneme ait anlamında pre-Yahvist metin olması gerektiğini ileri sürdü.¹⁸ Aynı bakış açısıyla, İshak’ın kurban edilmesi hadisesini (Tekvin 22/1-19),¹⁹ İsmail’in (Tekvin 16) ve İshak’ın doğumu (Tekvin 18/1-15) kıssalarını²⁰ ve Tekvin 15. babta geçen İbrahim’in ahitleşmesini²¹ inceler. Netice olarak Tekvin kitabının pre-Yahvist birinci aşama, pre-Yahvist ikinci aşama, Yahvist, Kohenler ve Kohenler metni sonrası eklemeler olmak üzere beş ana metinden oluştuğunu ileri sürdü.²²

¹⁶ Frederick V. Winnett, “Re-Examining the Foundations”, *Journal of Biblical Literature* 84/1 (March 1965), 1-19.

¹⁷ John Van Seters, *Abraham in History and Tradition* (USA: Echo Point Books & Media, 2014), 167-191 (ilk baskısı 1975’te yapıldı).

¹⁸ Van Seters, *Abraham in History*, 191.

¹⁹ Van Seters, *Abraham in History*, 227-248.

²⁰ Van Seters, *Abraham in History*, 192-208.

²¹ Van Seters, *Abraham in History*, 249-278.

²² Van Seters, *Abraham in History*, 313; Van Seters, Yahvist kaynağın tarihlendirilmesi hakkında bilgi verirken, Pre-Yahvist kaynaklar hakkında herhangi bir şey söylemez. Ancak, anlatım tarzından Yahuda Krallığı’nın son zamanlarını, yani hemen Babil Sürgünü öncesi dönemlerini kastettiği düşünülmüştür (Hans Ausloos, *The Deuteronomist’s History: The Role of The Deuteronomist in Historical-Critical Research into Genesis-Numbers* (Leiden: Brill, 2015), 184). Van Seters, Yahvist yazarın yazılı olarak öncekilerden aldığı bilgileri, yani Pre-Yahvist olarak adlandırılanları, kendi gündemini oluşturmak amacıyla kendi hikâyelerini ve bölümlerini ekleyerek bunları yeniden düzenlediğini belirtir (Van Seters, *Abraham in History*, 311).

Yaptığı araştırmalara devam eden Van Seters, aynı metodu Tekvin'deki Yakup ve Yusuf kıssalarına²³ ve daha sonrasında da Çıkış, Levililer ve Sayılar kitaplarına²⁴ uygulamak suretiyle Yahvist metnin aslında Tevrat'ın ilk dört kitabının (Tetrateuch) oluşumunda son derece önemli bir rol oynadığını ortaya koydu. İlk dört kitapta yer alan P metni dışındaki anlatıların, yani J kaynağına ait metinlerin kendisinden önceki materyalleri (pre-Yahvist) kullanan, D'nin yazarı sonrasında Babil Sürgünü'nde yaşamış bir tarihçi olarak görülebilecek bir yazar tarafından kaleme alındığını savundu.²⁵ Aşağıda Van Seters'in Yahvist metnin Babil Sürgünü esnasında bir tarihçi yazar tarafından oluşturulduğu konusundaki görüşleri ele alınacaktır.

2. İSRAİLOĞULLARI'NIN TARİHÇİSİ OLARAK YAHVİST YAZAR

Van Seters, Tesniyeci tarih külliyyâtının, yani Tesniye, Yeşu, Hâkimler, Samuel ve Krallar kitaplarının Tesniyeci tarihçi/yazar tarafından kaleme alındığını savunur. Bu kitaplarda her ne zaman "Musa'nın şeriat/yasa kitabı" tabiri geçse bununla kastedilen Tesniye kitabı olduğu için Tesniye ile bu külliyyât arasında yakından bir ilgi (yazarlık gibi) olmalıdır. Tesniyeci yazar, mevcut Tevrat'ın ilk ve müstakil bölümü olarak Tesniye kitabının büyük kısmını MÖ 625 yıllarında kaleme almış olmalıdır.²⁶ Buna göre Tevrat'ın ilk dört kitabı, Tesniye'den sonra yazılmıştır. Tekvin, Çıkış, Levililer ve Sayılar kitapları, MÖ 540'larda Yahvist adı verilen tarihçi yazar tarafından oluşturulan J metni ve MÖ 400'lerde Kohenler sınıfından bir yazar tarafından kaleme alınan P metni olmak üzere başlıca iki kaynaktan oluşur. Bunlar, müstakil kaynaklar olmayıp bir önceki materyale, yani daha önce Tesniyeci tarihçi tarafından yazılan Tesniye ve Tesniyeci tarihin diğer kitaplarına ilâve edilmek suretiyle oluşturulmuştur.²⁷ Van Seters'e göre, Tesniye kitabı Musa'nın İsrailoğullarıyla birlikte yaptığı uzun süren çöl yolculuğunun sonunda İsraililere geriye dönük yaptığı bir veda konuşmasıdır. İlk dört kitap ise insanlık tarihinin başlangıcından Musa'nın bu çöl yolculuğunun sonuna kadar uzanan tarihsel bir anlatıdır. Van Seters bu iddiasını ilk dört kitaptaki anlatıları tahlil ederek ispatlamaya çalışır. Tevrat'ın ilk dört kitabında ve Tesniye'nin sonunda Musa'nın ölümü kıssasındaki bazı pasuklarda (31/14-15, 23; 34/4, 7, 10-12) yer alan Yahvist metinler, önceki materyalleri (Pre-Yahvist), Tesniyeci yazar tarafından kaleme alınan Tesniyeci tarih ki-

²³ John Van Seters, *Prologue to History: The Yahvist as Historian in Genesis* (Louisville: Westminster John Knox Press, 1992).

²⁴ John Van Seters, *The Life of Moses: The Yahvist as Historian in Exodus-Numbers* (Louisville: Westminster John Knox Press, 1994).

²⁵ John Van Seters, "In the Babylonian Exile with J", *The Crisis of Israelite Religion: Transformation of Religious Tradition in Exilic and Post-Exilic Times*, ed. B. Becking ve Marjo C. A. Korpel (Leiden: Brill, 1999), 71-72.

²⁶ Van Seters, "The Pentateuch", 14-15; John Van Seters, *In Search of History: Historiography in the Ancient World and the Origins of Biblical History* (New Haven and London: Yale University Press, 1983), 356, 360.

²⁷ Van Seters, *The Pentateuch: A Social-Science Commentary*, 89, 93, 183; Ausloos, *The Deuteronomist's History*, 178-186.

taplarını, Hezekiel ve İkinci İşaya gibi peygamber kitaplarını, Fenike, Kenan, Asur ve Babil gibi Antik Yakın Doğu medeniyetlerine ve Yunan uygarlığına ait materyalleri kullanan Babil Sürgünü esnasında yaşayan bir tarihçi yazar tarafından oluşturulmuştur. Van Seters'in temel tezi, Yahvist metnin kesinlikle Tesniyeci tarihçinin oluşturduğu metinlerden sonra Babil Sürgünü esnasında yazılmış olduğudur. Yaptığı tüm metin analizlerinin ve okumaların, bu tezin ispatlanması doğrultusunda olduğu görülmektedir. Şimdi, Yahvist metnin Tesniyeci metin sonrasında Babil Sürgünü esnasında kaleme alındığını savunan Van Seters'in, bu tezini ilk dört kiptan özellikle Antik Yakın Doğu mitleriyle ilişkili çeşitli anlatılar²⁸ üzerinden nasıl şekillendirdiğini üç örnek vaka eşliğinde inceleyelim.

2.1. Yahvist Yaratılış Hikâyesi

İlk örneğimiz, Tekvin 2/4b-3/24 arasında yer alan Yahvist yaratılış hikâyesidir. Yahvist yazar, Babil Sürgünü esnasında bu metni oluştururken İsrailoğulları arasında bilinen konuya ilişkin daha önceki materyallere (Pre-Yahvist), Babil bölgesinde revaçta olan Antik Yakın Doğu anlatılarına dayanmıştır. Van Seters, Yahvist yaratılış kıssasının kökenini ilk olarak MÖ 622-570 arasında yaşayan ve Babil Sürgünü'nü gören Hezekiel peygamberin yazdığı Hezekiel kitabı 28/12-19'da arar.²⁹

Van Seters, Hezekiel'in bu metni yazarken güçlü bir şekilde Babil geleneklerinden etkilendiğini düşünür. Metinde geçen ilahî bilgelik ve güzellik bahşedilmiş, kusursuz bir şekilde yaratılmış ve değerli taşlarla süslü elbiseler verilmiş bir kral temasını, Yahudilerin sürgünde aralarında yaşadığı Asur ve Babil kraliyet gelenekleriyle ilişkilendirir. Babil kraliyet geleneğinde, Yeni Yıl kutlamasında krallığın yenilenmesini içeren ritüelde kral, krallığıyla ilgili alametlerini geçici olarak bir kenara bırakır ve başkâhinin huzurunda bir günah itirafı yapardı. Ardından da tekrar krallığına geçerdi. Babil'de yaşayan ve bu geleneklerden haberdar olan Hezekiel, Sur kralını bir "Tanrı bahçesi" olan Aden'e yerleştirir. Van Seters'e göre aslında bu tema, çeşitli bitkilerle dolu büyük kraliyet bahçesi inşa etmede Babil geleneğini (Babil'in ünlü asma bahçeleri) yansıtır (Neredeyse Babil Sürgünü dönemine denk gelen MÖ 605-562 arasında krallık yapan II. Nebukadnezar tarafından inşa edilmesi dikkat çekicidir). Van Seters, Yahvist yazarın Tekvin'deki yaratılış kıssasını oluştururken, Babil'de yazılan Hezekiel kitabındaki bazı temaları kendi amaçları doğrultusunda değişiklikler yaparak kullandığını iddia eder. Hezekiel kitabındaki kralı günaha sürükleyen aşırı gurur ve kralın bilgeliğini bozması, Tekvin'de iyiyi ve kötüyü bilme ağacına ve gerekçe de itaatsizliğe; kral figürü genel olarak insana (Adem ve Havva) ve krala verilen çeşitli değerli taşlar düşüş sonra-

²⁸ Böyle bir tercih yapmamızın sebebi, Babil Sürgünü'nde yaşayan Yahvist tarihçinin, Van Seters'e göre, Yunan uygarlığına dair anlatılardan daha çok Antik Yakın Doğu medeniyetlerine ait materyalleri kullanmış olmasıdır.

²⁹ John Van Seters, "The Creation of Man and The Creation of the King", *Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft* 101/3 (1989), 335.

sında Tanrı tarafından verilen elbiselere dönüşmüştür. Dolayısıyla İsrailoğullarının geleneklerinde yer almayan böyle bir anlatım, öncelikle Hezekiel tarafından muhtemelen Babil'deki sürgün esnasında Babil geleneklerinden alınmış, Yahvist yazar tarafından da Hezekiel kitabındaki bu ifadeler kendi yaratılış hikâyesinde kullanılmıştır.³⁰

Van Seters, Yahvist yaratılış hikâyesinin ikinci temel kaynağının doğrudan Babil metinleri olduğunu iddia eder. Bu hususta, Babil'in en önemli tanrılarında Marduk'un Enûma Eliş adıyla bilinen yaratılış hikâyesinin milattan önce altıncı yüzyıla tarihlenen Yeni Babil dönemine ait iki dilde yazılmış bir versiyonundan etkilendiğini savunur. Örneğin, tıpkı Enûma Eliş'in bu versiyonunun başında olduğu gibi (Kutsal bir ev, kutsal yerde bir tanrılar evi yapılmamıştı; Bir kamış bitmemiş, bir ağaç yaratılmamıştı; Bir kerpiç konmamış, bir kerpiç kalıbı yapılmamıştı; Bir ev yapılmamış, bir kent kurulmamıştı; Bir kent yapılmamış, içine bir canlı yaratık konmamıştı.) Yahvist yaratılış metni de daha başlangıçta neyin mevcut olmadığı bilgisini verir: Tekvin 2/5: “*Ve henüz yerde bir kır fidanı yoktu ve bir kır otu henüz bitmemişti; çünkü Rab Allah yerin üzerine yağmur yağdırmamıştı; ve toprağı işlemek için adam yoktu*”. Yahvist metnin devamında, 2/6'daki “*ve yerden buğu (sis) yükseldi ve bütün toprağın yüzünü suladı*” ifadesini, Enûma Eliş'in bu versiyonunda “*Bütün topraklar denizdi; Denizdeki pınar bir su borusuydu (su, bir borudan geliyormuşçasına bol ve gür çıkıyordu)*” cümlesinden alındığını düşünür. Bu bağlamda, Babil hikâyesine göre dünyanın orijinal hali denizle kaplı olup toprağın yaşanabilir hale gelmesinde denizden çıkan bir tatlı su kaynağının rolü vardır. Yahvist anlatımda ise dünya kuru olup, toprakların yaşanabilir olmasında buhar ya da sisin rolü vardır. 2/7'de geçen “*Ve Rab Allah yerin toprağından adamı yaptı ve onun burnuna hayat nefesini üfledi ve adam yaşayan can oldu*” ifadesiyle insanoğlunun yaratılış anlatılır. Babil yaratılış versiyonunda ise “*Yarattı insan soyunu. Aruru yarattı insan soyunun tohumunu (yani insan soyunu) onunla (Marduk'la) birlikte.*” şeklinde geçer. Hikâyenin hemen devamında “*Şumugan'ın (evcil hayvanlar ve bitkiler tanrısı) hayvanlarını (ve) ovadaki canlı şeyleri de yarattı; Dicle ile Fırat'ı yaratıp yerlerine koydu; uygun biçimde adlarını verip ilân etti. Yarattı çimenleri, bataklıktaki sazları, kamışları ve ağaçlıkları; yarattı tarlalardaki yeşil otları; (kuru) toprakları, azmakları, kamışlıkları, inekle yavrusu buzağıyı, koyunla kuzusunu, ağıldaki sürüyü; yemişlikleri ve korulukları; yaban koyunlarını, yün koyunlarını (?) ...*” şeklinde insan dışındaki şeylerin yaratılmasından bahsedilir. Tekvin 2/9 ve devamında ise meyve veren ağaçların, yerdeki hayvanların, gökteki kuşların yaratılmasından, Fırat ve Dicle'nin de içinde bulunduğu dört ırmaktan bahsedilir. Van Seters, ana tanrıça figürü Aruru'nun, sadece ana tanrıçalara verilen bir sıfatla Yahvist metinde Tekvin

³⁰ Van Seters, *The Yahvist A Historian of Israelite Origins*, 19-20; Van Seters, *Prologue to History*, 119-122; Van Seters, “The Creation of Man”, 339-340.

3/20'de “*Ve adam karısının adını Havva koydu; çünkü bütün yaşayanların anası oldu*” ifadesiyle kendine yer bulduğunu, ayrıca “insanoğlunu Marduk’la birlikte yaratması” temasının Tekvin 4/1’de Havva’nın Kabil’i doğurması sonrasında söylediği “*Ve Rabbin yardımı ile bir adam kazandım, dedi*” ifadesinde karşılık bulunduğunu iddia eder.³¹

Böylelikle Van Seters, yukarıda zikrettiğimiz benzerliklerin ve bunların her iki anlatımda da aynı sırayla vuku bulmasının, Yahvist yaratılış hikâyesinin Babil kökeninin göstergelerinden olduğunu savunur. Yahvist yazar, Babil yaratılış hikâyesini olduğu gibi almak yerine bu anlatıyı Hezekiel 28/12-19’u da dikkate alarak kendi dinî bakış açısına göre yorumlamıştır. Neticede, Babil Sürgünü’nde yaşayan Yahvist yazar, Tekvin’deki bu yaratılış hikâyesini kendi gündeminde olan diğer temalara uygun olarak bu anlatıları değiştirerek oluşturmuştur. Van Seters’in vurguladığı asıl nokta, karşılaştırılması yapılan bu hikâyeye benzer Babil geleneğinde birçok anlatının olduğu ve Yahvist yazarın ustaca bu hikâyelerdeki temaları ve geleneği yaratıcı bir şekilde kullandığıdır.³²

2.2. Sina Vahyi ve Tanrı’nın Musa’yı Çağırması

Van Seters’in yukarıda ana hatlarını verdiğimiz görüşüne göre J ve P metinlerinden oluşan Tevrat’ın ilk dört kitabı, başta Tesniye olmak üzere Yeşu, Hâkimler, Samuel ve Krallar ile Babil Sürgünü öncesinde ve esnasında yazılan Birinci ve İkinci İşaya, Yeremya ve Hezekiel kitaplarından sonra yazılmıştır. Dolayısıyla Yahvist tarihçi yazar Tevrat’ın ilk dört kitabında ilgili metinleri oluştururken Yakın Doğu anlatılarından olduğu kadar bu materyallerden de yararlanmışır. Van Seters, bu görüşünün doğruluğunu özellikle Çıkış kitabından verdiği örneklerle de ortaya koyar. Burada ele alacağımız pasaj, Musa’nın Sina Dağı’na çıkıp vahye muhatap olduğu Çıkış 3/1 - 4/17 arasındaki anlatıdır.

Van Seters, Çıkış 3/3-5 arasında geçen “*Ve Musa dedi: Şimdi dönemim ve bu büyük manzarayı göreyim, çalı niçin yanıp tükenmiyor. Ve görmek için döndüğünü Rab görünce, Allah ona çalının ortasından çağırıp dedi: Musa, Musa! Ve o: İşte ben, dedi. Ve dedi: Buraya yaklaşma; çarıklarını ayaklarından çıkar, çünkü üzerinde durduğun yer mukaddes topraktır.*” anlatısının, Eriha Savaşı’ndan önce Yeşu 5/13-15’te “*Ve vaki oldu ki Yeşu, Eriha yanında iken gözlerini kaldırıp baktı ve işte karşısında elinde yalın kılıç bir adam duruyordu ve Yeşu yanına gidip ona dedi: Sen bizim taraftan mısın yoksa düşmanlarımız tarafından mısın? Ve o dedi: Hayır; fakat ben Rabbin ordusunun reisi olarak şimdi geldim. Ve Yeşu yüz üstü yere düştü ve ona secde kılıp dedi: Efendimin kuluna diyeceği nedir? Ve Rabbin ordusunun reisi*

³¹ Van Seters, *Prologue to History*, 123-124; Enûma Eliş’in Yeni Babil dönemine ait iki dilde yazılmış versiyonu için bk. Alexander Heidel, *Enûma Eliş Babil Yaratılış Destanı*, çev. İsmet Birkan (Ankara: Ayraç Yayınları, 2000), 90-94.

³² Van Seters, *The Yahvist A Historian of Israelite Origins*, 21-22.

Yeşu'ya dedi: Çarığımı ayağından çıkar; çünkü üzerinde durmakta olduğun yer mukaddestir. Ve Yeşu böyle yaptı” geçen “Rabbin ordusunun reisi” ifadesiyle olan benzerliğine dikkat çeker. Geleneksel olarak Yeşu'daki anlatının Çıkış'ta geçeni model alarak kurgulandığına inanılır. Van Seters daha önce, Musa'nın yaşadığı teofaninin bir benzerinin Yeşu tarafından da tecrübe edilmesi anlatısından yola çıkarak, Çıkış 3/3-5 gibi Yeşu 5/13-15'in de muhtemelen Yahvist tarihçi tarafından yazıldığını iddia etmişti.³³ Ancak, sonraki eserlerinde Yeşu 5/13-15'in J'den daha önce, yani Tesniyeci yazar tarafından İsrail'in komşuları arasında çok bilinen bir anlatıdan, antik bir Yakın Doğu mitinden esinlenerek yazılmış olması gerektiğini ileri sürer.³⁴ Bu mit, Asur Kralı Assurbanipal'in (MÖ 668-627) Elamlılarla savaşmak için yola çıktığı yedinci seferle ilgili bir Asur anlatısıdır. Kralın, Erbil şehrinin koruyucu Tanrıçası İştâr ile görüşüp Tanrıçanın savaştan önce ona bazı telkinlerde bulunduğu anlatıldığı metinde, bir kâhinin geceleyin bu hususta görmüş olduğu rüya şu şekilde aktarılır:

“Erbil’de oturan Tanrıça İştâr geldi. Sağı da solu da titriyordu, elinde bir yay ile kınından çıkmış keskin bir kılıç tutuyordu, savaşa hazırdu. Sen (yani Assurbanipal) onun huzurunda dururken, o gerçek bir anne gibi konuşuyordu seninle. Tanrılar arasında en yücesi olan İştâr sana seslenerek şöyle talimat veriyordu: ‘Saldırı için bekle. Sen her nereye gitmek istersen, ben oraya gitmeye hazırım.’ Sen de ona dedin ki: ‘Her nereye istersen gidersin, ben de seninle gideceğim, Tanrıçaların tanrıçası!’ O, uyman için emirlerini tekrarladı: ‘Burada, olman gereken yerde kalacaksın. Ben gidip kalbindeki arzuyu yerine getirmek için sana yardım ederken sen de ye, şarap iç, eğlen, ilahlığımı öv.’”³⁵

Metinden Assurbanipal'in Tanrıça İştâr ile görüştüğü, ona karşı büyük bir saygı gösterdiği anlaşılmaktadır. Tanrıça İştâr da Assurbanipal'in bu hürmetine karşılık onu koruyarak düşmanlarına karşı savunmuştur. Metnin devamında Assurbanipal, Tanrıça İştâr tarafından kendisine Elam Kralı Teumman'ın kesik başının verilip sevinç içerisinde Erbil kentine girmiş olduğundan bahseder. Buna göre Van Seters, Çıkış 3/3-5'in Babil Sürgünü esnasında yaşayan Yahvist tarihçi tarafından, milattan önce yedinci yüzyılda yazan Tesniyeci yazara ait Yeşu metninden ve Yeşu'daki anlatının da temelini oluşturan antik bir Yakın Doğu anlatısından yararlanmak ve bunları kendi anlayışına göre değiştirmek suretiyle yazıldığını savunur.³⁶

Van Seters, Tanrı'nın Musa'ya çeşitli belirtileri haber verdiği Çıkış 4/1-9 arasındaki anlatının arka planında, Yahvist tarihçi tarafından daha önceden Tesniyeci

³³ John Van Seters, *In Search of History*, 327.

³⁴ Van Seters, *The Life of Moses*, 38-40; John Van Seters, “Joshua’s Campaign of Canaan and Near Eastern Historiography”, *Scandinavian Journal of the Old Testament* 4/2 (1990), 10-12.

³⁵ Van Seters, “Joshua’s Campaign of Canaan and Near Eastern Historiography”, 10-11; Metnin Türkçesi için bk. Okay Pekşen, “Eski Mezopotamya’daki Savaşlarda Tanrıların Rolü”, *History Studies International Journal of History* 8/2 (2016), 63-64; Metnin tamamı için bk. Robert D. Biggs, “Akkadian Didactic and Wisdom Literature”, *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, ed. James B. Pritchard (Princeton: Princeton University Press, 1969), 606.

³⁶ Van Seters, *The Yahvist A Historian of Israelite Origins*, 64.

yazarın kaleme aldığı Hâkimler 6/17-40'ın yer aldığını savunur.³⁷ Buna göre, Çıkış 4/1-9 arasındaki anlatıda, İsrailoğullarının Musa'ya inanıp inanmayacaklarına dair bir itiraz ve sonrasında da Tanrı'nın Musa'ya peygamberliğinin meşruiyetine delalet eden üç belirtiyi bahşederek bu itiraza cevap vermesi anlatılır. Van Seters, Hâkimler 6/17-40'ta geçen Gidyon kıssasında, tıpkı bu anlatıda olduğu gibi bir lidere verilen görevin meşrulaştırılmasında üç belirti temasının kullanılmasına dikkat çeker. Gidyon'un, Tanrı'nın kendisinden hoşnut olmasına dair istediği belirtilerin ilki Rabbin meleğinin kayadan ateş fıskırtıp sunduğu eti ve mayasız pideleri yakıp kül etmesi (6/17-24); ikinci ve üçüncü belirtiler ise çiy'in yalnızca harman yerine Gidyon'un koyduğu yün yapağının üzerine düşüp toprağın kuru kalması ve ertesi günü yalnızca yapağının kuru kalıp toprağın çiy'le ıslanmasıdır (6/34-40).

Van Seters, Çıkış 4/10-16 arasında ise Yeremya 1/4-10'un etkisi üzerinde durur.³⁸ Çıkış 4/10-16'da, dilinin tutuk oluşunu ileri sürerek Musa'nın kendisine tevdi edilen peygamberlik görevine itiraz etmesi ve Tanrı'nın da ona çeşitli açıklamalarla cevap vermesi teması yer alır. Van Seters, Yeremya 1/4-10'da geçen temanın bu anlatıyla benzer olduğuna dikkat çeker. Buna göre Yeremya, peygamber olarak görevlendirilmesine genç/çocuk olmasından dolayı konuşmayı bilmediğini ileri sürerek itiraz eder, hem de Çıkış 4/10'daki cümleyle neredeyse birebir şekilde: “Ah, ya Rab Yehova! işte, ben söz söylemek bilmiyorum; çünkü çocuğum”. Ardından da tıpkı Musa'nın kıssasında olduğu gibi Tanrı'nın onunla beraber olduğu ve ona yardımcı olacağı bildirilir. Van Seters, Yeremya 1/9'daki “Ve Rab elini uzattı, ve ağzıma dokundu; ve Rab bana dedi: İşte, sözlerimi senin ağzına koydum” ifadesinin, aslında İşaya 6/6-7'de “Ve seraplardan biri bana doğru uçtu, ve elinde bir kor vardı; maşa ile onu mezbahın üzerinden almıştı ve onunla ağzıma dokunup dedi: İşte, senin dudaklarına bu dokundu ve fesadın kaldırıldı, ve suçun bağışlandı.” geçen gök-sel bir varlığın peygamber İşaya'nın ağzına koyduğu, onu temizleyen bir kor'a dayandığını söyler. Bu temizleyici kor, Yeremya metninde “Yahve'nin sözlerine” dönüşmüştür. Zaten bunun en açık örneğini, Yeremya ile aynı Tesniyeci geleneğe ait olan Tesniye 18/18'de (Onlar için kardeşleri arasından senin gibi bir peygamber çıkaracağım; ve sözlerimi onun ağzına koyacağım, ve ona emredeceğim her şeyi onlara söyleyecek) görülebileceğini savunur. Dolayısıyla, Van Seters'e göre İşaya'dan Yeremya'ya, oradan da Yahvist yazara doğru bir gelişim söz konusudur.³⁹

Van Seters, Çıkış 4/10-16'daki Musa'nın konuşma konusunda yaşadığı güçlüğü'nün kaynağını iki metne dayandırır. Yahvist yazarın ilk kaynağı, Yeremya peygamberin konuşmada yaşadığı zorluk temasıdır, Yeremya 1/6: “Ah, ya Rab Yehova! işte, ben söz söylemek bilmiyorum; çünkü çocuğum” ve 1/9: “Ve Rab elini uzattı, ve ağzıma

³⁷ Van Seters, *The Life of Moses*, 55.

³⁸ Van Seters, *The Life of Moses*, 58.

³⁹ Van Seters, *The Life of Moses*, 60.

dokundu ve Rab bana dedi: İşte, sözlerimi senin ağzına koydum". Diğerisi ise Hezekiel 3/4 ve devamıdır:

"Ve bana dedi: Âdem oğlu, haydi, İsrail evine git, ve sözlerimi onlara söyle. Çünkü sen sözü yabancı ve dili güç bir millete değil, ancak İsrail evine gönderiliyorsun, dillerini anlamadığım, sözleri yabancı ve dilleri güç birçok milletlere gönderilmiyorsun. Gerçek, seni onlara gönderseydim seni dinleyeceklerdi. Fakat İsrail evi seni dinlemek istemeyecek; çünkü beni dinlemek istemiyorlar; çünkü bütün İsrail evinin alını katı ve yüreği pektir."

Görüleceği üzere, bu pasajda Hezekiel'i dinlemek istemeyen İsrailoğulları ile onu dinlemek isteyen yabancılar hakkında bilgi verilir. Van Seters, metindeki "dili güç" ifadesinin Yahvist yazar tarafından, Çıkış 4/10-16'da Musa'yı dinlemeyecek, ona inanmayacak insanlar için bir bahane olarak kullanmak amacıyla bir kusur olarak yorumlandığı sonucuna ulaşır. Zaten metnin devamında da bu bahaneye karşı Tanrı, insanın ağzını ve fiziksel kusurlarını yaratanın kendisi olduğunu ve Musa'nın ağzıyla birlikte olacağını bildirir.⁴⁰

Dolayısıyla Van Seters'e göre, Musa'nın Sina Dağı'na çıkıp Tanrı'yla görüşmesi kıssası (Çıkış 3/1-4/17), Tevrat'taki Yahvist anlatının en tipik örneklerinden biridir. Yahvist yazar, Yakın Doğu anlatılarının yanında Tesniyeci kaynağı ve peygamber kitaplarını da kullanarak Musa ve Çıkış hadisesini şekillendirir. Yahvist yazarın Musa ile ilgili en önemli kaynaklarından biri olan Tesniye'de Musa, öncelikle Horeb'te ve sonrasında da çöl yolculuğu sırasında Tanrı'yla yapılan antlaşmaların aracısı olarak ve Ürdün'ün doğusundaki toprakların alınmasında İsrailoğullarının lideri olarak merkezi bir figürdür, ancak İsrailoğullarının Mısır'dan kurtarılmasında Musa'nın rolünden bahsedilmez. İşte Yahvist tarihçi, bu dönemin inşasında kendi becerisini ve ustalığını işin içine katarak antik dönem tarihçilerin yaptığı gibi, diğer öykülerdeki çeşitli modelleri ve benzer temaları kullanmaktan çekinmemiş ve kendi anlatısını oluşturmuştur.⁴¹

2.3. Mısır'da Yaşanan On Bela

Van Seters, Çıkış 7-12 arasındaki İsrailoğullarının Mısır'dan çıkmadan önce yaşanan *On Bela* kıssasında, Yahvist yazar tarafından kaleme alınan yedi bela olduğunu düşünür: Nil Nehri'nin kana dönüşmesi (7/14-25), kurbağalar (8/1-15), at sinekleri (8/20-32), salgın hastalık (9/1-7), dolu (9/13-21), çekirge (10/1-20) ve ilk doğanın ölümü (11). Buna göre, Çıkış kitabında On Bela arasında yer alan tatarcık/bit (8/16-19), çıban (9/8-12) ve karanlık (10/21-29) belaları, Yahvist yazar sonrasında yaşamış olan P tarafından ilâve edilmiş anlatılardır.⁴² Van Seters, ilk olarak Tesniye'de On Bela ile ilgili herhangi bir bilginin geçmemesine dikkat çeker. Ko-

⁴⁰ Van Seters, *The Life of Moses*, 60-61.

⁴¹ Van Seters, *The Yahvist A Historian of Israelite Origins*, 58.

⁴² John Van Seters, "The Plagues of Egypt: Ancient Tradition or Literary Invention?", *Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft* 98/1 (1986), 31-32.

nuyla ilgili olabilecek ifadelerin, Tesniye’de iki yerde, 7/15 (*Ve Rab senden her hastalığı kaldıracak; ve Mısır’ın bildiğin kötü illetlerinden hiç birini senin üzerine koymayacak, fakat onları bütün senden nefret edenlerin üzerine koyacak*) ve 28/60’ta (*Ve korkmuş olduğun Mısır’ın bütün hastalıklarını yine senin üzerine getirecek; ve sana yapışacaklar*) oldukça genel bir anlatımla geçmesini garip bulur. Ayrıca, Tesniye 6/22, 7/8, 26/8, 29/2-3 ve Yeremya 32/20-21’de Mısır’dan çıkışla ilgili bir takım “alâmetler ve hârikalar”dan söz edilir ancak bütün bu anlatılarda spesifik olarak herhangi bir beladan/alâmet ya da hârikadan doğrudan doğruya bahsedilmez. Bu durum Van Seters için, Tesniye yazarının ya da daha önceki peygamberlerin özel olarak bu belalardan haberdar olmadıklarına, dolayısıyla belalarla ilgili anlatıların sonraki bir dönemde Yahvist yazar tarafından kaleme alındığına işaret eder. Yahvist yazar “*Mısır’ın hastalıklarını/illetlerini*” ve Mısır’da yaşanan bir takım “alâmetler ve hârikalar”ı yeniden yorumlamak ve yeni bilgiler oluşturmak suretiyle yedi bela anlatısını Çıkış kıssasına ilâve etmiştir.⁴³

Burada asıl sorulması gereken husus, bu bela anlatılarının asıl kökeninin ne olduğudur. Yahvist yazar, yorumlama ve yeniden oluşturma safhasında hangi kaynaklardan ya da anlatılardan esinlenerek bu hadiseleri Çıkış kitabına dahil etmiştir? İşte Van Seters tam da bu noktada Yakın Doğu geleneklerinde yer alan kral ile yerel bir lider arasında yapılan çeşitli antlaşmalarda, bu antlaşmaya uymayanlar için yaptıklarına karşılık olarak dile getirilen bedduaların ve musibetlerin Yahvist yazar tarafından kullanıldığını iddia eder.⁴⁴ Örneğin, Suriye’nin kuzeyindeki Arpad bölgesinin kralı Mati’ilu ile bu bölgesel kralın bağlı olduğu Asur Kralı V. Asur Nirari (MÖ 754-745) arasında yapılan vasallık anlaşmasında, şayet Mati’ilu Asur kralına karşı görevlerini yerine getirmeyecek olursa şu musibetlerle uyarılır:

“... topraklarındaki öküzler, eşekler, koyunlar ve atlar için emecek süt olmasın. Gökyüzü ve yeryüzü tanrısı Adad, Mati’ilu’nun toprağının ve halkının açlık, yokluk ve kıtlıkla sonunu getirsin. Böylece onlar oğullarının ve kızlarının etlerini yesinler ve bu onlara bahar kuzularının eti kadar güzel tat versin... Çekirgeler ortaya çıkıp ülkesini istila edip onların gözlerini kör etsin; binlerce ev bire binlerce çadır bire düşsün; benim kahramanlıklarımı anlatmak için sadece bir kişi kalsın.”

Nil Nehri’nin kana dönüşmesi ve yine nehir üzerinden kurbağaların gelmesi belalarını, Asur Kralı Esarhaddon (MÖ 681-669) ile Sur Kralı Baal arasında yapılan vasallık antlaşmasında dile getirilen tanrıların çeşitli musibetler getirmesiyle ilişkilendirir: “*Baal Şamin, Baal Malage ve Baal Saphon gemilerinize korkunç rüzgarlar göndersin, gemilerinizin demirlerini söküp direklerini parçalasın; gemilerinizi güçlü dalgalarla sizi de şiddetli akıntılarla denize batırsın...*”⁴⁵

⁴³ Van Seters, “The Plagues of Egypt”, 35; Van Seters, *The Life of Moses*, 81-82.

⁴⁴ Van Seters, “The Plagues of Egypt”, 36.

⁴⁵ Erica Reiner, “Akkadian Treaties from Syria and Assyria”, *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, ed. James B. Pritchard (Princeton: Princeton University Press, 1969), 533-534.

Son bela olan ilk doğanın ölmesiyle ilgili olarak, Çıkış 4/23'te geçen "... *senin ilk oğlunu öldüreceğim*" ifadelerine dikkat çeken Van Seters, ilk doğanın ölümü belasının yine Asur krallığının yaptığı vasallık anlaşmaları çerçevesinde anlaşılacağını vurgular. Bu anlamda, Esarhaddon ile Urakazabanu şehrinin yöneticisi Ramataya arasında imzalanan vasallık anlaşmasında, kralın soyuna ve özellikle de ilk doğan oğlu olan veliaht prensine (Assurbanipal'e) herhangi bir şekilde karşı gelinecek ya da zarar verilecek olursa Ramataya'nın farklı biçimlerde en ağır şekilde cezalandırılacağı açıkça belirtilir: "*Tanrılar bitlerin, tırtılların ve diğer haşeratların toprağınızı ve bölgenizi çekirge gibi yemesine izin versin. Tanrılar, düşmanlarınızın elinde sizi bir sinek gibi ezsin, düşmanlarınız sizi paramparça etsin.*"⁴⁶

Yahvist metindeki bu yedi bela anlatısında belalardan hemen önce bir emir ve ardından da gerçekleşecek olan koşul hakkında bilgi verilir. Bunun en açık örnekleri, kurbağa belasından önceki "*Ve Rab Musa'ya dedi: Firavun'un yanına gir ve ona de: Rab şöyle diyor: Kavmimi salıver ki bana ibadet etsinler. Ve eğer sen salıvermek istemezsen işte, ben senin bütün sınırlarını kurbağalarla vuracağım*" ve çekirge belasından önceki "*Kavmimi salıver, ta ki bana ibadet etsinler. Yoksa, eğer kavmimi salıvermek istemezsen, işte senin hududuna ben yarın çekirgeler getireceğim*" ifadelerinde görülmektedir. Van Seters, Çıkış'ta yer alan bu anlatım biçiminin, yukarıda bazı örneklerini verdiğimiz vasallık anlaşmalarında yer alan "*şayet antlaşmaya uymayacak olursan, ...*" biçiminde başlayan ve hemen ardından da başına gelecekler hakkında lanetlerin bulunduğu bir anlatımla ("*Asur Kralı efendiniz Esarhaddon'un veliaht prens Assurbanipal, kardeşleri, veliaht prensin annesi ve Asur Kralı Esarhaddon'un diğer oğulları adına sizinle imzaladığı bu antlaşmaya uymayacak olursanız, tanrıların babası Aşur şiddetli silahlarıyla sizi vursun.*") neredeyse aynı olduğunu düşünür.⁴⁷

Sonuç olarak Van Seters, bela anlatılarında herhangi bir gizemin bulunmadığını, bu anlatının Tesniye 28'de açıkça ortaya konulan itaat karşılığında alınacak ödülün ve itaatsizliğin getireceği lanetlerin, Tesniye ile Yeremya'daki diğer anlatıların ve bilhassa Yakın Doğu geleneklerinde yer alan vasallık antlaşmalarındaki ifadelerin Yahvist yazar tarafından yorumlanması ve bunlara yeni bilgiler eklenerek yeniden yazılması neticesinde ortaya çıktığını ileri sürer. Belalarla ilgili spesifik bir geleceğin Yahvist yazarın bu çalışmasından önce bulunmadığını, Hezekiel'e kadar önceki peygamberlerin ve Tesniyeci tarihin bu belalardan haberdar olmadığını söyler, Tanrı'nın İsrailoğullarını Mısırlılardan kurtarıırken yedi beladan oluşan "alâmetler ve hârikalar"ın Yahvist yazarın edebî ürünü olduğunu savunur.

⁴⁶ Reiner, "Akkadian Treaties from Syria and Assyria", 540.

⁴⁷ Van Seters, "The Plagues of Egypt", 37; Reiner, "Akkadian Treaties from Syria and Assyria", 539.

3. YAHVİST KAYNAKLA İLGİLİ TARTIŞMALAR

Araştırmamızın konusu olan John Van Seters'in Tevrat eleştirisinin en önemli noktası Yahvist kaynağın kapsamı, hangi dönemde ve coğrafyada yazıldığıdır. Bu iddiasını, yukarıda verilen örneklere benzer şekilde Tevrat'ın ilk dört kitabındaki Habil ile Kabil kıssası, Babil Kulesi, Nuh Tufanı, Vaadedilmiş Topraklar anlatıları, Yakup ve Yusuf kıssaları, Kızıldeniz'de yaşanan mucize, Altın Buzağı hadisesi, Balam kıssası, vb. gibi diğer Yahvist anlatılar için de yaptığı incelemelerle devam ettirir. Bu anlatılarda, kelime ve cümle yapılarından yola çıkarak metin analizi ve içerik incelemesi yapar, bunları filolojik verilerden yararlanarak dönemin diğer anlatılarıyla karşılaştırma yoluna gider. Özellikle Antik Yakın Doğu mitleriyle tespit ettiği benzerliklerin ve Tesniyeci tarih ile peygamber kitaplarındaki anlatılarla yaptığı karşılaştırmaların, Tevrat'ın ilk dört kitabının oluşumu noktasında en büyük işaretleri taşıdığını savunur.

Uzunca bir süredir yaygın olarak kabul edilen Dört Kaynak Hipotezi, Yahvist kaynağın milattan önce onuncu yüzyılda Kudüs merkezli olmak üzere Filistin coğrafyasında yazılan ve Tevrat'ı oluşturan ilk metin olduğunu iddia etse de araştırmacılar arasında bu metnin ne zaman yazıldığı hususunda bir fikir birliği tam olarak oluşmadı. Özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısında Yahvist metnin Tevrat'ın ilk metni olmadığına ve MÖ 6. yüzyılda Babil Sürgünü esnasında ya da sonrasında yazıldığına dair iddialar ortaya çıktı. Bu iddiayı en ateşli şekilde savunan John Van Seters'e, onunla hemen hemen aynı dönemde yazan birçok araştırmacı eşlik etti. 1976'da *Der sogenannten Jahwist* adlı eseriyle Hans Heinrich Schmid, Tekvin 15, Çıkış 3-4 ve 7-10 gibi bazı bölümleri edebî biçimleri, üslubu ve teolojik içerikleri açısından inceledi. İşıya ve Yeremya gibi peygamber kitaplarının Yahvist metinlerden haberdar olmadığını, Yahvist anlatıların Tesniyeci tarihe daha yakın olduğunu söyledi. Dolayısıyla, Yahvist metnin Babil Sürgünü öncesinde yazılmasının mümkün olamayacağını savundu.⁴⁸ 1978'de yazdığı *Die Entstehungszeit des jehowistischen Geschichtswerkes* adlı eseriyle Hermann Vorländer (d. 1942), Yahvist ve Elohist kaynakları birleştirerek Yehovist adını verdiği kaynağın MÖ 6. yüzyılda yazıldığını, MÖ 400 yıllarında ise yazımının bittiğini savundu.⁴⁹ Bir diğer araştırmacı Christoph Levin (d. 1950) de muhtemelen Babil Sürgünü'nün erken dönemlerinde yaşayan bir yazarın, sürgün öncesi yazılı kaynakları topladığını ve bunları redakte ederek Yahvist metni oluşturduğunu iddia etti.⁵⁰ Eski Ahit uzmanı Alman Gerhard von Rad (1901-1971) tarafından Yahvist yazarın MÖ 10. yüzyıldaki en büyük edebî

⁴⁸ Antony F. Campbell & Mark A. O'Brien, *Sources of the Pentateuch: Texts, Introductions, Annotations* (Minneapolis: Fortress Press, 1993), 10-11.

⁴⁹ John A. Emerton, "The Date of The Yahwist", *In Search of Pre-exilic Israel*, ed. John Day (London: T&T Clark International, 2004), 109.

⁵⁰ Christoph Levin, *Re-Reading the Scriptures Essays on the Literary History of the Old Testament* (Tübingen: Mohr Siebeck, 2013), 23, 84-85; Christoph Levin, "The Yahwist: The Earliest Editor in the Pentateuch", *Journal of Biblical Literature* 126/2 (Summer, 2007), 230.

yapıtı olarak adlandırılan Yusuf kıssası (Tekvin 37-50), Donald B. Redford gibi araştırmacılar tarafından Babil Sürgünü'nün de içinde olduğu dönemlerde (MÖ 650-425) yazılmış bir eser olarak görüldü.⁵¹ Her ne kadar aralarında bazı farklılıklar olsa da bu yazarların ortak noktası, Yahvist kaynağın Babil Sürgünü'nde ya da sonrasında Babil'de yazılmış olduğu iddiasıdır.

Ancak, başta Van Seters olmak üzere yukarıda birkaç örneğini sıraladığımız bazı araştırmacıların ısrarla savundukları bu görüşe çeşitli reaksiyonlar gösterildi. Örneğin, Yahvist kaynağa ait İbranice metinleri sözdizim (sektaks), kelime yapısı (morfoloji) ve anlatım biçimi gibi linguistik açıdan inceleyen Richard M. Wright, doktora tezinde bu metinlerin Babil Sürgünü öncesinde yazılmış olması gerektiğini ortaya koyar.⁵² Yahvist metinleri, sürgün öncesi döneme ait Arkaik ve Standart Kitâb-ı Mukaddes İbranicesi ile sürgün sonrası döneme ait Geç Kitâb-ı Mukaddes İbranicesi açısından inceler ve neticede Yahvist metinlerin linguistik açıdan Arkaik ya da Standart Kitâb-ı Mukaddes İbranicesi niteliklerini taşıdığını, dolayısıyla sürgün öncesinde yazılmış olması gerektiğini savunur. Örneğin, Tanah'ta zamanla İbraniçeleşen Pers medeniyeti kökenli yaklaşık yirmi iki kelimenin olduğunu belirten Wright, bu kelimelerin Tanah'ta Ezgiler Ezgisi, Vâiz, Ester, Daniel, Ezra ve Nehemya gibi sürgün sonrası kitaplarda geçtiğini, Yahvist metinlerde ise geçmediğini tespit eder. Dolayısıyla, Wright'a göre Geç Kitâb-ı Mukaddes İbranicesi sınıfına giren bu kelimelerin (örneğin, זמן -zımen "belirli bir zaman" kelimesi gibi) Yahvist metinlerde geçmemesi ve bu kelimeler yerine aynı anlama gelen Arkaik veya Standart Kitâb-ı Mukaddes İbranicesi kelimelerinin (מועד -moed "belirli bir zaman" kelimesi gibi) kullanılması, Yahvist metinlerin sürgün öncesinde kaleme alındığının en önemli delillerindedir.⁵³

Araştırmacılara göre Tevrat'ta dört temel şeriat yasası bulunur. Dört Kaynak Hipotezi'ne göre bunlar sırasıyla başta İsrailoğullarının sosyal ve dinî hayatlarını, geleneklerini ve yasalarını yansıtan en eski şeriat yasası Ahit Yasası (Çıkış 20-23) olmak üzere Tesniye Yasası (Tesniye 12-26), Kutsallık Yasası (Levililer 17-26) ve Kohenler Yasası'dır (Tevrat'taki diğer şer'i hükümler). Ancak Van Seters, bu görüşe karşı çıkar ve Ahit Yasası'nın, Tesniye Yasası ve Kutsallık Yasası sonrasında, Yeni Babil İmparatorluğu (MÖ 626-539) hakimiyeti altında Babil Sürgünü'nde Yahvist adı verilen bir yazar tarafından ünlü Hammurrabi Kanunları'ndan etkilenmek suretiyle kaleme alındığını ileri sürer ve bu iddiasını ikisi arasında çeşitli mukayeseler yaparak ispatlamaya çalışır.⁵⁴ Yakın Doğu çalışmaları uzmanı Bernard M. Levinson

⁵¹ Donald B. Redford, *A Study of the Biblical Story of Joseph* (Leiden: E.J. Brill, 1970), 250.

⁵² Richard M. Wright, *Linguistic Evidence for the Pre-exilic Date of the Yahwistic Source* (London: T&T Clark International, 2005).

⁵³ Wright, *Linguistic Evidence*, 113-120.

⁵⁴ John Van Seters, *A Law Book for the Diaspora: Revision in the Study of the Covenant Code* (New York: Oxford University Press, 2003), 1-7, 172-175; mukayeseler için bk. örneğin 97-99, 108-110.

(d. 1952), Van Seters'in Ahit Yasası'nın Hammurrabi Kanunları'ndan etkilenerek Babil'de yazıldığı tezini tartışmalı bulur. Levinson, Hammurrabi Kanunları'na ait elyazmalarının tarihsel dönemlere göre dağılımı üzerinde durur. Eski Babil İmparatorluğu (MÖ 2000-1600) döneminde kompoze edildikten sonra Hammurrabi Kanunları'na olan ilginin en fazla olduğu dönem, kanıtlara göre Yeni Asur İmparatorluğu (MÖ 912-612) dönemidir. Yeni Asur döneminde bu kanunlara olan ilgi, Yeni Babil dönemindekinden çok daha fazladır. Levinson, bu hususa dikkat çekerek Hammurrabi Kanunları'nın Ahit Yasası üzerindeki etkisinin Yeni Asur hegemonyası altında gerçekleşmiş olabileceği ihtimaline işaret eder. Neticede bu olgu, Ahit Yasası'nı sürgün öncesi döneme konumlandıracaktır.⁵⁵

Yine, bu bağlamda İbrahim'in doğudaki krallarla olan savaşı hakkında bilgi veren Tekvin 14. bölümün Pers döneminin sonlarında yazılmış olmasını gerektiğini ileri süren Van Seters'e karşı çıkan ve bu bölümün muhtemelen sürgün öncesi yazılmış olduğunu iddia eden İngiliz Eski Ahit uzmanı John A. Emerton⁵⁶ (ö. 2015) ve Van Seters'in Yahvist kaynakla ilgili görüşlerini karmaşık görüp Wellhausen hipotezinin her ne kadar ayrıntılı olarak gözden geçirilip geliştirilmesi gerekse de her şeye rağmen Tevrat'ı anlamak için en güvenli yol olduğunu savunan Eski Ahit uzmanı Ernest Nicholson⁵⁷ (ö. 2013) çalışmaları da zikredilebilir.

SONUÇ

Batı dünyasında Tevrat'ın yapısını anlamak için Kitâb-ı Mukaddes Eleştirisi bağlamında uzunca bir süredir çeşitli çalışmalar yapılmaktadır. Bu tür çalışmalar geçmişte olduğu gibi günümüzde ve ilerleyen zamanlarda da şüphesiz yeni iddialarla devam edecektir. Arkeoloji ve filolojide yeni keşifler yapıldığı, belgeleri okuma ve inceleme teknikleri ortaya çıktığı ve hepsinden de önemlisi her dönemin şartları çerçevesinde farklı bakış açıları ortaya konulduğu için burada nihâî bir sonuca ulaşmak zor görünüyor.

Seküler bir Tevrat araştırmacısı olan John Van Seters, geleneksel Yahudiliğin Tevrat'ın vahiy kaynaklı olup Musa tarafından yazılan bir eser olduğu yönündeki inancını kabul etmez; Tevrat'ın farklı zaman ve mekânlarda yaşayan yazarlar tarafından kaleme alınmış olduğunu savunur. Tevrat'ın nasıl kompoze edildiği konusunda kendisinden önceki literatürü kullanmış, özellikle Antik Yakın Doğu mitolojisi üzerinde durarak Tevrat metnini eleştirel bir şekilde incelemiş ve neticede kendine özgü bir hipotez oluşturmuştur. Yazarın, Antik Yakın Doğu mitolojisiyle yakından ilgili bu düşünce yapısının oluşumunda, Yakın Doğu Medeniyetleri bölü-

⁵⁵ Bernard M. Levinson, "Is the Covenant Code an Exilic Composition? A Response to John Van Seters", *In Search of Pre-exilic Israel*, ed. John Day (London: T&T Clark International, 2004), 288-296.

⁵⁶ John A. Emerton, "Some Problems in Genesis xiv", *Studies on the Language and Literature of the Bible: Selected Works of J.A. Emerton*, ed. Graham Davies ve Robert Gordon (Leiden: Brill, 2015), 509-536.

⁵⁷ Ernest Nicholson, *The Pentateuch in The Twentieth Century: The Legacy of Julius Wellhausen* (Oxford: Clarendon Press, 1998), 134-143, 145-153.

münde hem lisans hem de doktora eğitimi almış olmasının büyük bir etkisi olduğu görülmektedir. Van Seters'in görüşlerinin Wellhausen'inki gibi "fikir birliği"ni sağlayacak bir öneri olarak kabul görmediği söylenebilir. Bu hususla ilgili yeni bir fikir birliğine varmak için yarım asra yakın bir süredir ilmî bir çaba içerisinde bulunması takdire şayandır. Ancak, Tevrat metninde sorunlu gördüğü bazı anlatıları ustalıkla çözerken önerdikleri, başka zorlukların ortaya çıkmasına zemin hazırlamakta. Örneğin, Tevrat anlatımlarını yeniden yazıp kurgularken önerdiği alternatif okumalarını destekleyen kanıtları bazen çok azdır bazen de çok da ikna edici değildir. Ayrıca, kendi içinde de bazı çelişen noktalar bulmak mümkündür: İkinci İşaya, Yeremya ve Hezekiel gibi sürgün öncesi ve sürgün dönemi yazarlarının özellikle Tekvin'deki Yahvist anlatıların oluşmasında rol oynadığını ileri sürmesi, aslında bu anlatıların İsrailoğullarının kültürel hayatında önemli bir yere sahip olduğuna işaret eder. Dolayısıyla bu anlatılar Van Seters'in savunduğundan çok daha erken bir dönemde gündeme gelmiş olmalı. Bir diğer husus da Çıkış hadisesiyle ilgili antik hiçbir geleneğin olmadığını, bu anlatıların tamamen Yahvist yazara ait olduğunu iddia ederken Mika, Hoşea ve Amos gibi sürgün öncesi metinlerde yer alan Çıkış anlatılarına değinmemesi oldukça manidardır. Antik Yakın Doğu medeniyetlerine ait anlatıların, Tevrat'taki anlatılarla önemli benzerlik gösterdiği bir vakiadır. Ancak bu durum, Tevrat'ın bu anlatılara dayalı olarak kompoze edildiğini kanıtlamaya yetmez. Zira Tevrat, Antik Yakın Doğu medeniyetlerine ait bir bölgede yazılmıştır. Dolayısıyla, elimizde olan Tevrat metninin, içerik ve dil olarak içinde yaşadığı Antik Yakın Doğu medeniyetlerindeki anlatılarla benzerlik göstermesi doğaldır. Bu benzerlikler abartılmamalı, yazarların içinde yaşadığı sosyal ortamın kültürel ve tarihsel bağlarından tamamen kopamadıkları, bu anlatıları ortak bir dil kullanarak vermek istedikleri anlam ve mesajı ön plana alarak kendi anlatım tarzlarıyla ilettikleri unutulmamalıdır.

Netice olarak, Tevrat'ı anlamaya yönelik yapılan bu çalışmalarda bir önceki öneri sonraki tarafından yeni bakış açıları ve tekniklerle doğrulanabilir ya da yanlışlanabilir. Bu tür hipotezlerin önemi, doğruluk ya da yanlışlıklarından ziyade Tevrat'ın anlaşılmasında ve yapılacak yeni çalışmalarda yeni bir basamak oluşturup oluşturmadığıdır. Kanaatimizce Van Seters, Antik Yakın Doğu mitolojisini kullanarak Yahvist kaynakla ilgili yaptığı tespitlerle Tevrat araştırmaları alanına önemli bir katkıda bulunmuştur.

KAYNAKÇA

Arnold, Bill T. *Dictionary of the Old Testament: Pentateuch*. ed. T. Desmond Alexander & David W. Baker. Illinois: InterVarsity Press, 2003.

Ausloos, Hans. *The Deuteronomist's History: The Role of The Deuteronomist in Historical-Critical Research into Genesis-Numbers*. Leiden: Brill, 2015.

- Baden, Joel S. *J, E, and the Redaction of the Pentateuch*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2009.
- Bağır, Muhammed Ali. “Kutsal Kitap Eleştirisi: Eski Ahit Örneği ve Modern Dönem Öncüleri”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31 (Ocak-Haziran 2014), 279-310.
- Campbell, Antony F. & O'Brien, Mark A. *Sources of the Pentateuch: Texts, Introductions, Annotations*. Minneapolis: Fortress Press, 1993.
- Carr, David M. “Changes in Pentateuchal Criticism”. *Hebrew Bible/Old Testament The History of Its Interpretation*. ed. Magne Sæbø. Volume III Part 2, 431-466. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2015.
- D. Biggs, Robert. “Akkadian Didactic and Wisdom Literature”. *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*. ed. James B. Pritchard. 592-607. Princeton: Princeton University Press, 1969.
- Davidson, Israel. *Saadia's Polemic Against Hiwi al-Balkhi A Fragment Edited From A Genizah Ms*. New York: The Jewish Theological Seminary of America, 1915.
- Emerton, John A. “Some Problems in Genesis xiv”. *Studies on the Language and Literature of the Bible: Selected Works of J.A. Emerton*. ed. Graham Davies ve Robert Gordon. 509-536. Leiden: Brill, 2015.
- Emerton, John A. “The Date of The Yahwist”. *In Search of Pre-exilic Israel*. ed. John Day. 107-129. London: T&T Clark International, 2004.
- Friedman, Richard Elliott. *Kitabı Mukaddes'i Kim Yazdı?*. çev. Muhammet Tarakçı. İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2004.
- Harman, Ömer Faruk. *Metin, Muhteva ve Kaynak Açısından Yahudi Kutsal Kitapları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Doçentlik Tezi, 1988.
- Heidel, Alexander. *Enûma Eliş Babil Yaratılış Destanı*. çev. İsmet Birkan. Ankara: Ayraç Yayınları, 2000.
- Kitabı Mukaddes Eski ve Yeni Ahit*. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi Acar Matbaacılık A. Ş., 2000.
- Konyar, Erkan. “Babil'in Asma Bahçeleri”. *Toplumsal Tarih* 96 (Aralık 2001), 46-53.
- Kuzgun, Şaban. *Dört İncil: Yazılması, Derlenmesi, Muhtevası*. Ankara: Ertem Matbaa Ltd. Şti., 1996.
- Levin, Christoph. “The Yahwist: The Earliest Editor in the Pentateuch”. *Journal of Biblical Literature* 126/2 (Summer, 2007), 209-230.

- Levin, Christoph. *Re-Reading the Scriptures Essays on the Literary History of the Old Testament*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2013.
- Levinson, Bernard M. "Is the Covenant Code an Exilic Composition? A Response to John Van Seters". In *Search of Pre-exilic Israel*. ed. John Day. 272-325. London: T&T Clark International, 2004.
- M. Wright, Richard. *Linguistic Evidence for the Pre-exilic Date of the Yahwistic Source*. London: T&T Clark International, 2005.
- McCormick, Clifford Mark. "Bibliography of John Van Seters". *Rethinking the Foundations Historiography in the Ancient World and in the Bible Essays in Honour of John Van Seters*, ed. Steven L. McKenzie ve Thomas Römer. 281-286. Berlin: De Gruyter, 2000.
- McKenzie, Steven L. "Preface". *The Hebrew Bible Today: An Introduction to Critical Issues*. ed. Steven L. McKenzie ve M. Patrick Graham. VII-IX. Louisville: Westminster John Knox Press, 1998.
- Meral, Yasin. "İbn Meymun'a Göre Yahudilik'te İman Esasları". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52/2 (2011), 243-266.
- Morrow, Jeffrey L. *Three Skeptics and the Bible La Peyrère, Hobbes, Spinoza, and the Reception of Modern Biblical Criticism*. Oregon: Pickwick Publications, 2016.
- Nicholson, Ernest. *The Pentateuch in The Twentieth Century: The Legacy of Julius Wellhausen*. Oxford: Clarendon Press, 1998.
- Pekşen, Okay. "Eski Mezopotamya'daki Savaşlarda Tanrıların Rolü". *History Studies International Journal of History* 8/2 (2016), 55-68.
- Redford, Donald B. *A Study of the Biblical Story of Joseph*. Leiden: E.J. Brill, 1970.
- Reiner, Erica. "Akkadian Treaties from Syria and Assyria". *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*. ed. James B. Pritchard. 531-541. Princeton: Princeton University Press, 1969.
- Tora: Türkçe çeviri ve açıklamalarıyla Tora ve Aftara: Devarim*. çev. Moşe Farsi. İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın Yayın A.Ş., 2009.
- V. Winnett, Frederick. "Re-Examining the Foundations". *Journal of Biblical Literature* 84/1 (March 1965), 1-19.
- Van Seters, John. "Author or Redaktor?". *The Journal of Hebrew Scriptures* 7 (2007), 1-22.
- Van Seters, John. "Dating the Yahwist's History: Principles and Perspectives". *Biblica* 96/1 (2015), 1-25.

- Van Seters, John. "In the Babylonian Exile with J". *The Crisis of Israelite Religion: Transformation of Religious Tradition in Exilic and Post-Exilic Times*. ed. B. Becking ve Marjo C. A. Korpel. 71-89. Leiden: Brill, 1999.
- Van Seters, John. "Joshua's Campaign of Canaan and Near Eastern Historiography". *Scandinavian Journal of the Old Testament* 4/2 (1990), 1-12.
- Van Seters, John. "The Creation of Man and The Creation of the King". *Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft* 101/3 (1989), 333-342.
- Van Seters, John. "The Pentateuch". *The Hebrew Bible Today: An Introduction to Critical Issues*, ed. Steven L. McKenzie ve M. Patrick Graham. 3-49. Louisville: Westminster John Knox Press, 1998.
- Van Seters, John. "The Plagues of Egypt: Ancient Tradition or Literary Invention?". *Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft* 98/1 (1986), 31-39.
- Van Seters, John. "The Redactor in Biblical Studies: A Nineteenth Century Anachronism". *Journal of Northwest Semitic Languages* 29/1 (2003), 1-19.
- Van Seters, John. *A Law Book for the Diaspora: Revision in the Study of the Covenant Code*. New York: Oxford University Press, 2003.
- Van Seters, John. *Abraham in History and Tradition*. USA: Echo Point Books & Media, 2014.
- Van Seters, John. *In Search of History: Historiography in the Ancient World and the Origins of Biblical History*. New Haven and London: Yale University Press, 1983.
- Van Seters, John. *My Life and Career as a Biblical Scholar*. Eugene: Wipf and Stock Publishers, 2018.
- Van Seters, John. *Prologue to History: The Yahwist as Historian in Genesis*. Louisville: Westminster John Knox Press, 1992.
- Van Seters, John. *The Edited Bible: The Curious History of the "Editor" in Biblical Criticism*. Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns, 2006.
- Van Seters, John. *The Life of Moses: The Yahwist as Historian in Exodus-Numbers*. Louisville: Westminster John Knox Press, 1994.
- Van Seters, John. *The Pentateuch: A Social-Science Commentary*. Sheffield: Sheffield Academic Press, 1999.
- Van Seters, John. *The Yahwist A Historian of Israelite Origins*. Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns, 2013.
- Viviano, Pauline A. "Source Criticism". *To Each Its Own Meaning, Revised and Expanded: An Introduction to Biblical Criticisms and Their Application*. ed.

Steven L. McKenzie & Stephen R. Haynes. 35-57. Louisville: Westminster John Knox Press, 1999.

Wenham, Gordon. "Pentateuchal Studies Today", *Themelios* 22/1 (October 1996), 3-13.

Yetim, Merve. *Kutsal Kitap Eleştirisi -Julius Wellhausen Örneğinde-*. Ankara: Eskiyei Yayınları, 2019.

Yıkar, Ömer Faruk. *Kutsal Kitap Araştırmalarında Kaynaklar Teorisi ve Tesniye (D) Kaynağı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.